

Drijfveren in het stelsel

Drijfveren en motieven van advocaten binnen het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand

Colofon

Uitgave	Kenniscentrum Stelsel Gesubsidieerde Rechtsbijstand
Titel	Drijfveren in het stelsel. <i>Drijfveren en motieven van advocaten binnen het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand.</i>
Opdrachtgever	Programmaraad Kenniscentrum Stelsel Gesubsidieerde Rechtsbijstand
Auteurs	Dorien van den Berg Janne Verhoofstad m.m.v. Hassan El Alili en Frédérique Heppel
Datum	Maart 2025
Contact	kenniscentrum@rvr.org

Inhoudsopgave

1 Inleiding	5
1.1 Aanleiding en doelstelling.....	5
1.2 Onderzoeksvraag	5
1.3 Leeswijzer.....	6
2 Methode	7
2.1 Onderzoeksdesign en -aanpak.....	7
2.2 Steekproef en representativiteit	7
2.3 Respons	7
2.4 Analyse open antwoorden	8
2.5 Ingeschreven advocaten zonder toevoeging	8
2.6 Notatie.....	8
3 Resultaten	9
3.1 Achtergrondkenmerken	9
3.2 Meest genoemde drijfveren	10
3.3 Motieven en drijfveren per categorie	11
3.4 Beïnvloedende factoren	14
3.5 Ingeschreven advocaten zonder toevoegingen	22
4 Conclusie	23
5 Bijlagen	24
Bijlage I.....	25
Bijlage II.....	26

Samenvatting

De drijfveren en motieven van advocaten die zich inzetten binnen het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand zijn niet goed in beeld. Inzicht in deze drijfveren maakt gerichtere inzet op behoud van een duurzaam aanbod van rechtsbijstand mogelijk. Het Kenniscentrum Stelsel Gesubsidieerde Rechtsbijstand onderzocht wat de drijfveren en motieven van sociaal advocaten zijn om op toevoegingsbasis te werken en welke factoren invloed hebben op de voortzetting van hun werk binnen het stelsel.

De onderzoeksvraag die met dit rapport wordt beantwoord is:

Wat zijn drijfveren en motieven van bij de Raad voor Rechtsbijstand ingeschreven advocaten om op toevoeging te (blijven) werken binnen het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand?

Voor dit onderzoek werd een bewerking van een eerder door het Kenniscentrum ontwikkelde vragenlijst ingezet. De vragenlijst werd afgenomen onder bij de Raad voor Rechtsbijstand ingeschreven advocaten.

De drijfveren van sociaal advocaten zijn voornamelijk ideëel en maatschappelijk van aard: het mogelijk maken van het recht op (toegang tot) een advocaat; het helpen van mensen, in het bijzonder on- en minvermogende burgers; het leveren van een maatschappelijke bijdrage en het aanpakken van maatschappelijk onrecht zijn veel genoemde relevante motieven. Dit benadrukt de intrinsieke motivatie van de advocaten om op toevoegingsbasis te werken. Belangstelling voor de inhoud van toevoegingszaken en direct contact met cliënten zijn eveneens belangrijke motivaties.

De meerderheid van de sociaal advocaten levert een substantiële bijdrage aan het (gezins)inkomen. Tegelijkertijd rapporteert een wezenlijk deel van de sociaal advocaten een beperkt verdienvermogen. Dit geeft voor sommige advocaten aanleiding om hun deelname aan het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand te heroverwegen. Hierbij spelen ook de ervaren hoge werkdruk en het type cliënten waarmee advocaten binnen het stelsel werken een rol.

De drijfveren van sociaal advocaten zijn een samenspel van ideële overtuigingen en praktische overwegingen. Inzet op deze drijfveren en factoren helpt mogelijk om een duurzaam aanbod van gesubsidieerde rechtsbijstand te waarborgen en het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand toekomstbestendig te maken.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding en doelstelling

Het aantal sociaal advocaten dat rechtsbijstand verleent aan de meest kwetsbare mensen, is gedurende de afgelopen vijf jaren afgenomen met bijna 900. Dit is een daling van 13%. De aanwas van sociaal advocaten vermindert, terwijl juist meer sociaal advocaten vertrekken. Jonge sociaal advocaten (leeftijd 20 tot 35 jaar) verlaten relatief snel het vak. De komende jaren gaan bovendien naar verwachting bijna 2.500 sociaal advocaten met pensioen. Deze ontwikkelingen zijn zichtbaar over de afgelopen jaren en er is sprake van een negatieve trend.¹ Panteia schetste eerder eenzelfde beeld in haar onderzoek naar de arbeidsmarkt van de sociale advocatuur.²

Advocaten die ingeschreven staan bij de Raad voor Rechtsbijstand (hierna: Raad) kunnen diverse drijfveren en motieven hebben om burgers bij te willen staan op basis van een toevoeging. Er is nog geen onderzoek gedaan naar deze drijfveren. Daarmee bestaat nog geen inzicht in welke elementen behouden en bevorderd moeten worden voor een duurzaam aanbod van rechtsbijstand binnen het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand.

Om dit hiaat op te vullen werd eerder een 'entry-exit-instrument' ontwikkeld, dat de drijfveren en motieven van advocaten die toetreden tot het stelsel of het stelsel verlaten in kaart brengt. Dit instrument wordt momenteel ingezet om zich in- en uitschrijvende advocaten te onderzoeken. De eerste resultaten worden medio 2025 verwacht. Een bewerking van het instrument is ingezet om de drijfveren en motieven van advocaten die reeds deelnemen aan het stelsel in beeld te brengen. Hiermee ontstaat de mogelijkheid om gericht in te zetten op retentie en behoud voor het stelsel.

1.2 Onderzoeksvraag

Dit rapport geeft antwoord op de volgende onderzoeksvraag:

Wat zijn drijfveren en motieven van bij de Raad voor Rechtsbijstand ingeschreven advocaten om op toevoeging te (blijven) werken binnen het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand?

Deelvragen:

1. Welke motieven en drijfveren zijn relevant voor advocaten bij het werk op toevoegingsbasis binnen het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand?
2. Welke andere factoren hebben invloed op de deelname van sociaal advocaten aan het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand?

---

¹ *Jonge sociaal advocaten verlaten steeds vaker het vak. Dreigend tekort voor meest kwetsbare mensen*, Kenniscentrum stelsel gesubsidieerde rechtsbijstand (6 juni 2024), Den Bosch: Raad voor Rechtsbijstand 2024, rvr.org/@16678/jonge-sociaal-advocaten-verlaten-steeds/.

² *De arbeidsmarkt voor de Sociale Advocatuur*, Zoetermeer: Panteia 2022, p. 5.

1.3 Leeswijzer

In dit rapport wordt het onderzoek naar drijfveren en motieven van ingeschreven advocaten binnen het stelsel beschreven. In dit hoofdstuk zijn de aanleiding, doelstelling en onderzoeksvraag gepresenteerd. In hoofdstuk 2 volgt de methodeomschrijving. Hoofdstuk 3 beschrijft de resultaten van het onderzoek en in hoofdstuk 4 worden algemene conclusies getrokken uit de resultaten.

2 Methode

2.1 Onderzoeksdesign en -aanpak

Via een vragenlijst zijn advocaten bevraagd over hun drijfveren en motieven om op toevoegingsbasis te werken en factoren die invloed hebben op de voortzetting van hun werk binnen het stelsel. Via deze methode kan een grote groep advocaten worden bevraagd en kunnen cijfermatige conclusies worden getrokken. De resultaten van de vragenlijst dragen bij aan verdiept inzicht in wat advocaten drijft om aan het stelsel deel te nemen en wat de factoren zijn die hun deelname kunnen beïnvloeden. Dit biedt de mogelijkheid om gericht in te zetten op retentie en behoud voor het stelsel.

De vragenlijst is vormgegeven aan de hand van het in opdracht van het Kenniscentrum Stelsel Gesubsidieerde Rechtsbijstand (hierna: Kenniscentrum) ontwikkelde 'entry-exit-instrument' voor de advocatuur en mediation en het eerder door Panteia³ uitgevoerde onderzoek naar de arbeidsmarkt van de sociale advocatuur. Bij de ontwikkeling van het 'entry-exit-instrument advocatuur' is een lijst met motieven en drijfveren tot stand gekomen op basis van literatuuronderzoek naar drijfveren van hoogopgeleide professionals en interviews onder zestien sociaal advocaten. De lijst met motieven is gereviseerd door een klankbordgroep en de uiteindelijke vragenlijst is getest door ruim dertig sociaal advocaten. Op basis van data verkregen uit de inzet van het 'entry-exit-instrument advocatuur' zijn verbeteringen doorgevoerd in sommige vraagstellingen en antwoordmodaliteiten van de in dit onderzoek gebruikte vragenlijst. Deze vragenlijst behandelt verschillende thema's: maatschappelijke en ideële motieven; motieven ten aanzien van het soort zaken; motieven ten aanzien van de cliënten; motieven ten aanzien van beloning en zekerheid en beïnvloedende factoren.

In totaal zijn er zesentwintig stellingen over drijfveren en motieven voorgelegd, waarbij aan de sociaal advocaten werd gevraagd aan te geven of het motief *helemaal niet*, *een beetje*, of *erg relevant* is voor hun inzet in het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand.

2.2 Steekproef en representativiteit

Er is een gestratificeerde steekproef getrokken uit de populatie om een representatieve weergave te bewerkstelligen. Hierbij zijn groepen gemaakt op basis van de volgende kenmerken: leeftijd; arrondissement; kantoor grootte; hoofdrechtsgebied; en aantal aangevraagde toevoegingen in 2023. Bij het bepalen van de steekproefgrootte is rekening gehouden met de grootte van de totale populatie (7.421), het verwachte responspercentage (15%), het gewenste betrouwbaarheidsniveau (95%), en de toegestane foutmarge (5%).

2.3 Respons

De vragenlijst is op 10 december 2024 gestuurd naar 2.789 advocaten die vóór 2024 zijn ingeschreven bij de Raad (en dus minimaal één jaar stonden ingeschreven). Advocaten hadden ruim drie weken de tijd om de vragenlijst in te vullen. Op 19 december 2024 is een herinnering verstuurd en op 2 januari 2025 is de vragenlijst gesloten. Van de 2.789 advocaten aan wie de vragenlijst is verstuurd, hebben 582 advocaten de vragenlijst volledig ingevuld. Dit resulteert in een responspercentage van 21%.

---

³ De arbeidsmarkt voor de Sociale Advocatuur, Zoetermeer: Panteia 2022, p. 6-8.

Er is een responsanalyse uitgevoerd om de mate van representativiteit van de steekproef te bepalen. De respons bleek niet evenredig verdeeld over de kenmerken kantoor grootte, hoofdrechtsgebied, arrondissement en het aantal toevoegingen. Dit heeft geleid tot een herindeling van de groepen binnen het hoofdrechtsgebied en het aantal toevoegingen, en vervolgens het uitsluiten van een willekeurige subgroep van respondenten die overgerepresenteerd waren op basis van de beschreven kenmerken. Bij deze herindeling is tevens besloten om te werken met afgegeven toevoegingen in plaats van aangevraagde toevoegingen.

Na deze bewerkingen waren enkel nog de kenmerken *kantoor grootte* en *hoofdrechtsgebied* onvoldoende representatief in de steekproef: er is een overrepresentatie van kantoren met één advocaat en kantoren met twee tot vijf advocaten, en een onderrepresentatie van advocaten zonder specialisatie. Vanwege deze afwijkingen biedt dit onderzoek een eerste verkenning, maar geen volledig representatief beeld van de gehele populatie. In [tabel A bijlage I](#) is de responsanalyse opgenomen.

Van de 529 respondenten zijn er 402 meegenomen in de uiteindelijke analyse van de resultaten van het vragenlijstonderzoek.

2.4 Analyse open antwoorden

In de vragenlijst zijn enkele open vragen gesteld. Deze zijn geanalyseerd door de antwoorden die hetzelfde thema of onderwerp betroffen in categorieën in te delen. Als kwaliteitsborging is het werk van de eerste onderzoeker herhaald door een tweede onderzoeker. Vervolgens is het aantal antwoorden per categorie geteld. Quotes uit de drie meest genoemde categorieën, zijn in deze rapportage opgenomen ter illustratie.

2.5 Ingeschreven advocaten zonder toevoeging

De resultaten van advocaten aan wie in 2023 geen toevoegingen zijn afgegeven (n=53) zijn in dit onderzoek als aparte groep behandeld en separaat gepresenteerd in [paragraaf 3.5](#). Deze advocaten lijken niet of beperkt actief te zijn binnen het stelsel. Er is onderzocht of deze advocaten andere motieven en drijfveren hebben dan de rest van de populatie.

2.6 Notatie

- In deze rapportage zijn percentages afgerond, wat tot gevolg heeft dat er afrondingsverschillen voorkomen (i.e. het geheel niet altijd optelt tot exact 100%).
- In deze rapportage worden de termen *motieven* en *drijfveren* inwisselbaar gebruikt.
- In deze rapportage wordt een onderscheid gemaakt tussen advocaten zonder toevoegingen en advocaten met toevoegingen. Advocaten met toevoegingen zijn advocaten met één of meer toevoegingen in 2023.
- De drijfveren zijn in de grafieken geordend naar hoe vaak ze als 'erg relevant' werden aangemerkt. Hoe vaak drijfveren als een 'beetje relevant' werden aangemerkt is niet meegenomen in de ordening.

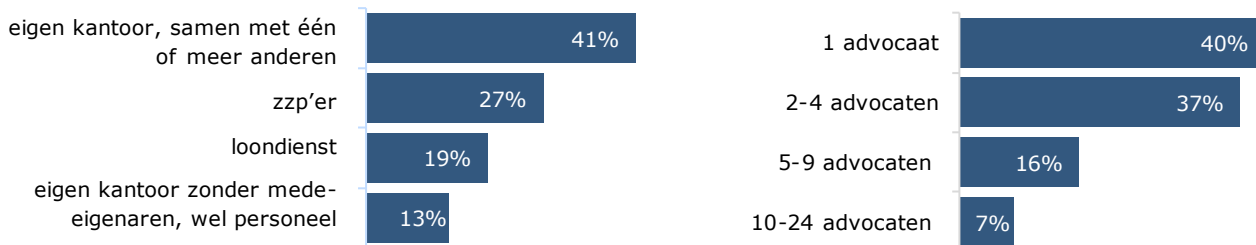
3 Resultaten

Dit hoofdstuk start in paragraaf 3.1 met een beschrijving van enkele achtergrondkenmerken van de bevraagde groep advocaten met toevoegingen. Paragraaf 3.2 bespreekt de top acht van meest genoemde motieven van dezelfde groep. Vervolgens worden de motieven per categorie in paragraaf 3.3 besproken. Hiermee wordt antwoord gegeven op *deelvraag 1*. Daarna gaat paragraaf 3.4 in op beïnvloedende factoren op deelname aan het stelsel, wat antwoord geeft op *deelvraag 2*. De laatste paragraaf gaat in op de drijfveren van ingeschreven advocaten zonder toevoegingen, wat tevens onderdeel uitmaakt van de beantwoording van *deelvraag 1*.

3.1 Achtergrondkenmerken

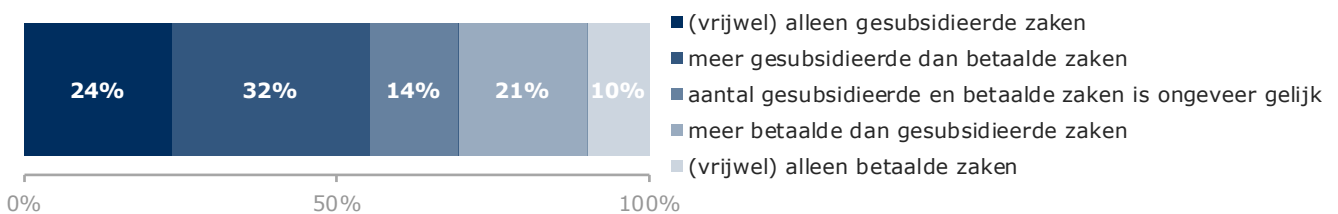
Om een duidelijk beeld te schetsen van de groep advocaten waarover in dit onderzoek wordt gerapporteerd, is in de vragenlijst gevraagd naar een aantal achtergrondkenmerken die niet als systeemdata beschikbaar zijn bij de Raad. Advocaten zijn bevraagd over hun arbeidsvorm, kantooromvang, de verhouding tussen betaalde en gesubsidieerde zaken, en het zijn van advocaat-stagiair.

Figuur 1: Arbeidsvorm advocaten met toevoegingen (n=402) **Figuur 2:** Kantooromvang advocaten met toevoegingen (n=402)

Van de ingeschreven advocaten met toevoegingen uit dit onderzoek heeft 41% een eigen advocatenkantoor samen met één of meer anderen, 27% werkt als zelfstandige zonder personeel. In 77% van de gevallen zijn advocaten werkzaam in een kantoor met minder dan vijf advocaten. Van de advocaten uit dit onderzoek is 6% advocaat-stagiair.

Figuur 3: Verhouding tussen betaalde en gesubsidieerde zaken advocaten met toevoegingen (n=402)

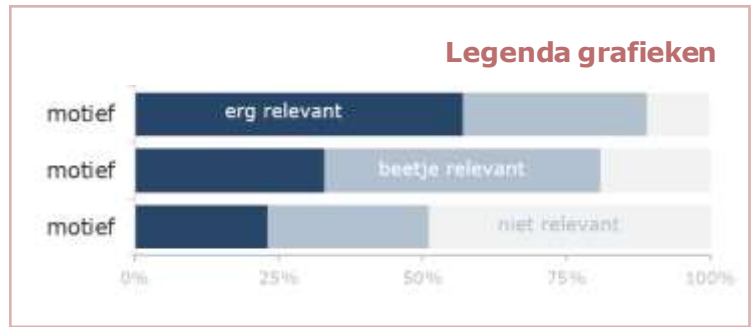

De verhouding tussen het aantal betaalde en gesubsidieerde zaken ligt voor de groep advocaten met toevoegingen verdeeld. Meer dan de helft van de sociaal advocaten doet vrijwel alleen gesubsidieerde zaken of meer gesubsidieerde dan betaalde zaken.

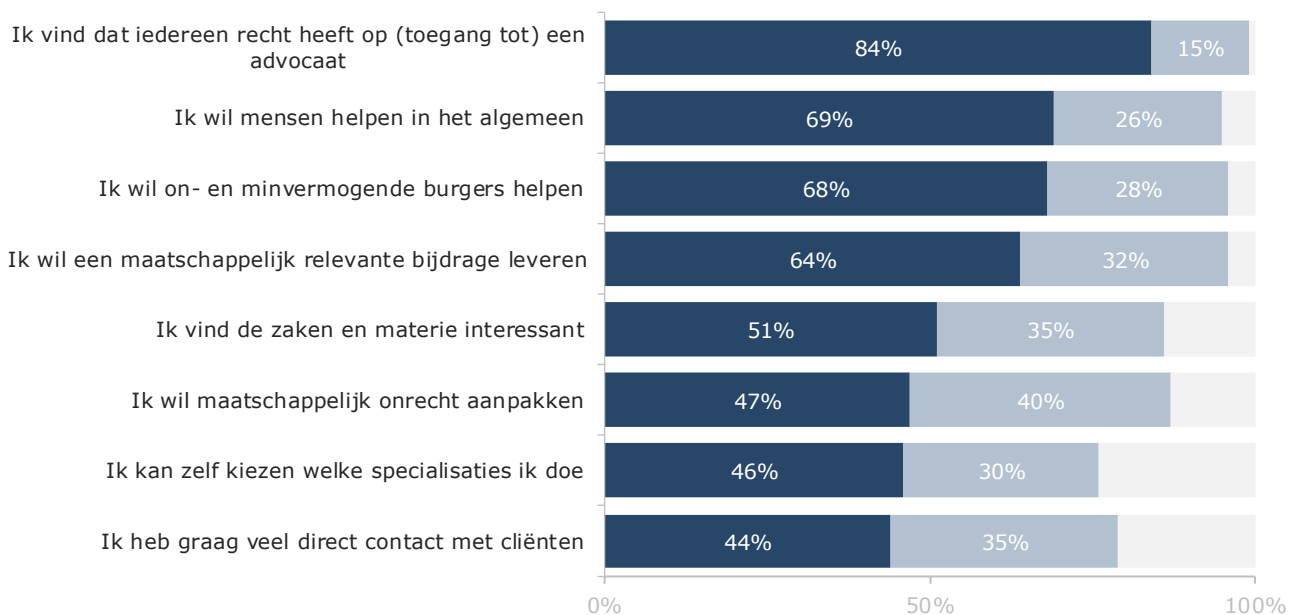
3.2 Meest genoemde drijfveren

Voor zesentwintig motieven en drijfveren is gevraagd naar de mate waarin deze relevant zijn. Figuur B in [bijlage II](#) toont een totaaloverzicht van de antwoorden. De drijfveren zijn geordend naar hoe vaak ze als 'erg relevant' werden aangemerkt. De legenda toont hoe de resultaten in de grafieken zijn weergegeven.

3.2.1 Top acht: meest genoemde motieven en drijfveren

Figuur 4: Top acht meest genoemde motieven en drijfveren (n=402)

Vijf van de acht meest genoemde drijfveren zijn van maatschappelijke of ideële aard. De meer principiële drijfveer, die ziet op het recht op (toegang tot) een advocaat, staat met 84% bovenaan als meest genoemde drijfveer. Ook het helpen van mensen (69%), en in het bijzonder het helpen van on- en minvermogende burgers (68%), is erg relevant voor sociaal advocaten. Het leveren van een maatschappelijke bijdrage (64%) en het aanpakken van maatschappelijk onrecht (47%) worden ook vaak genoemd als erg relevante drijfveer voor het werk op toevoegingsbasis.

Ook meer werkinhoudelijke drijfveren staan in de top acht. Ruim de helft van de advocaten (51%) geeft aan dat de interesse in de zaken en materie een erg relevante drijfveer is om op toevoegingsbasis te werken. Ook het zelf kunnen kiezen van de specialisaties (46%) en het directe contact met cliënten (44%) worden vaak als erg relevante drijfveer genoemd.

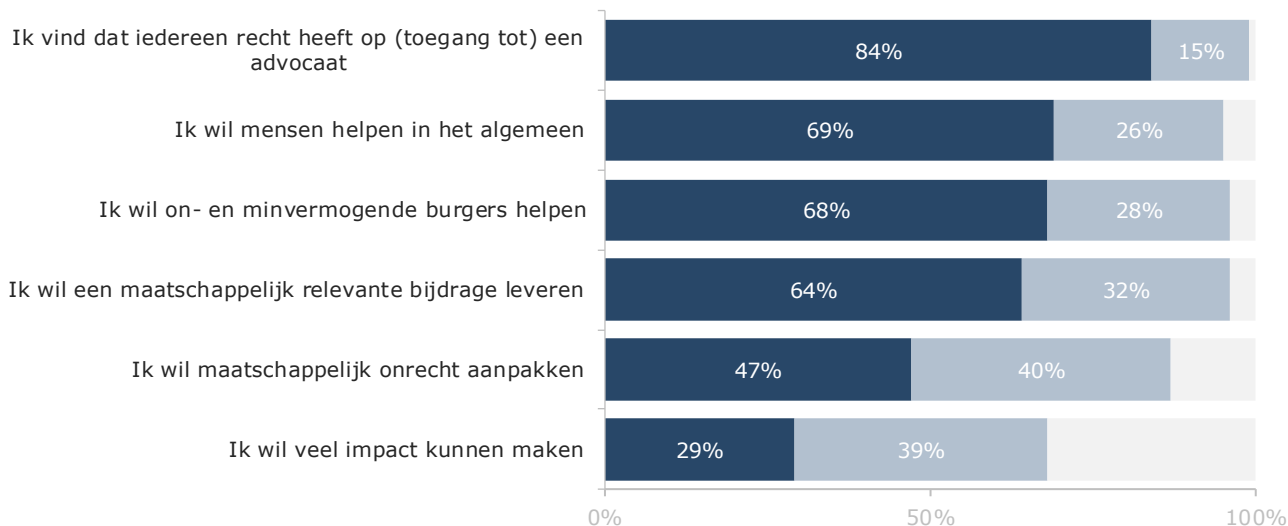

3.3 Motieven en drijfveren per categorie

Deze paragraaf is opgedeeld in zeven subparagrafen die de motieven en drijfveren per categorie bespreken.

3.3.1 Maatschappelijke en ideële motieven

Figuur 5: Maatschappelijke en ideële motieven (n=402)

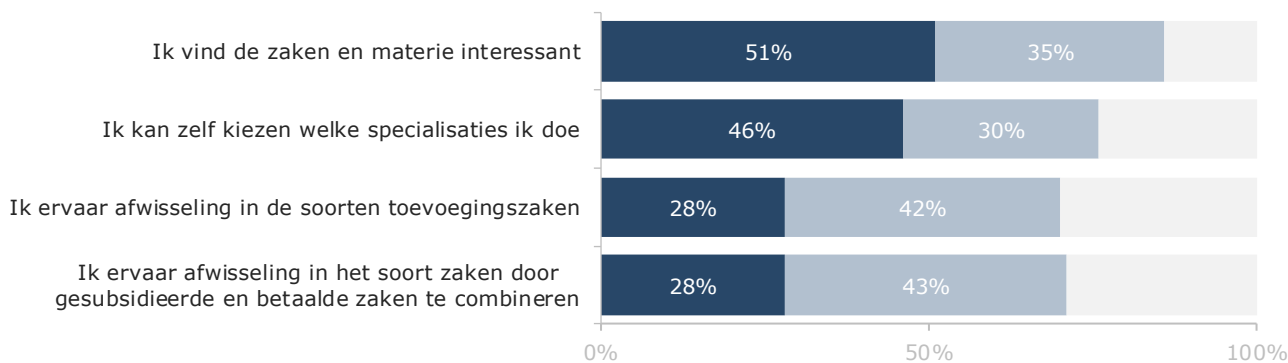

De drijfveren in de categorie maatschappelijke en ideële motieven worden het vaakst genoemd als erg relevante motieven voor deelname aan het stelsel. Vrijwel alle sociaal advocaten noemen het recht op (toegang tot) een advocaat als relevante drijfveer. Ook het willen helpen van mensen in het algemeen, en meer specifiek het helpen van on- en minvermogende burgers, wordt relatief vaak genoemd als drijfveer. Het aanpakken van maatschappelijk onrecht wordt ook vaak genoemd, hoewel de mate waarin deze drijfveer relevant is meer verdeeld is. Vijf van de zes maatschappelijke en ideële motieven vallen daarmee binnen de top acht.

Het maken van veel impact wordt binnen deze categorie het minst vaak als 'erg relevant' aangemerkt. Deze drijfveer staat daarmee op de veertiende plek van de zesentwintig.

3.3.2 Motieven ten aanzien van het soort zaken

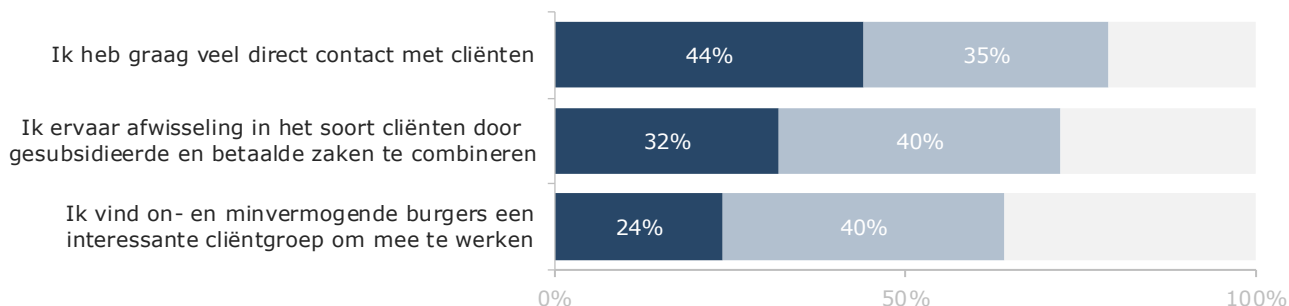
Figuur 6: Motieven ten aanzien van het soort zaken (n=402)

Het merendeel van de sociaal advocaten geeft aan dat hun interesse in de zaken en materie een erg relevante drijfveer is voor het werk op toevoegingsbasis. Het zelf kunnen kiezen binnen welke specialisatie zij werken is ook voor iets minder dan de helft van de sociaal advocaten erg relevant. Afwisseling in de soorten toevoegingszaken en de afwisseling tussen gesubsidieerde en betaalde zaken wordt door de sociaal advocaten minder vaak aangemerkt als erg relevante drijfveer.

3.3.3 Motieven ten aanzien van de cliënt

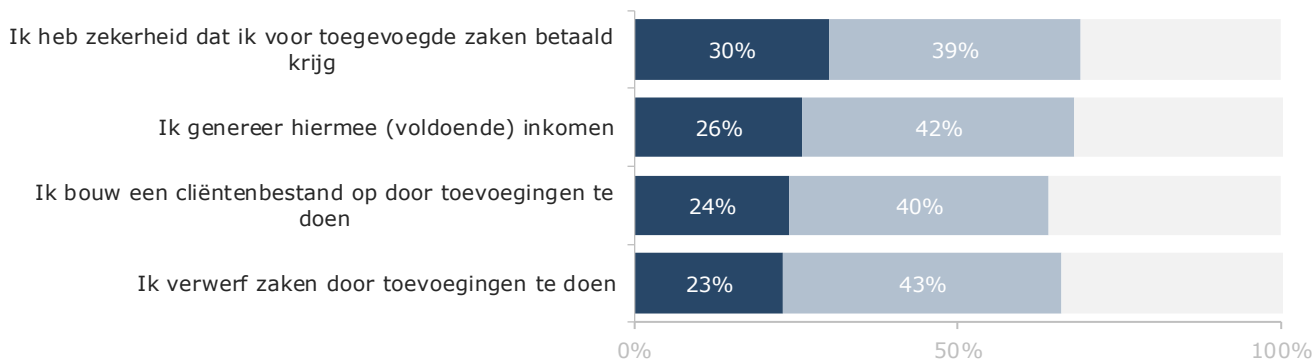
Figuur 7: Motieven ten aanzien van de cliënt (n=402)

Direct contact met cliënten is voor bijna de helft van de advocaten 'erg relevant' en voor nog ruim een derde een 'beetje relevant'. Direct contact is daarmee de drijfveer die het vaakst als 'erg relevant' is aangemerkt binnen deze categorie. Afwisseling in het soort cliënten door gesubsidieerde en betalende zaken te combineren, en on- en minvermogende burgers als interessante cliëntengroep om mee te werken, worden minder, maar met enige regelmaat genoemd.

3.3.4 Motieven ten aanzien van beloning en zekerheid

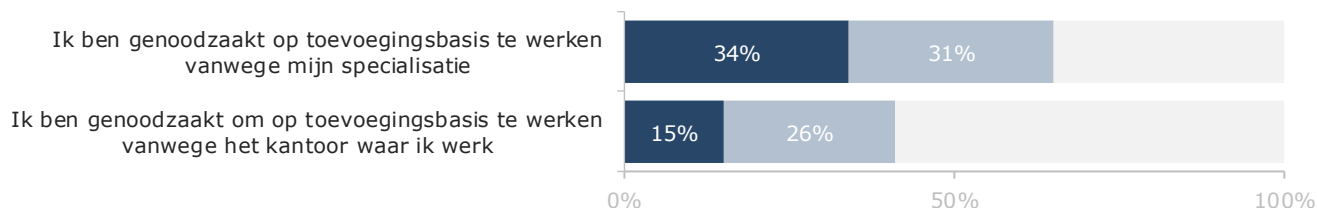
Figuur 8: Motieven ten aanzien van beloning en zekerheid (n=402)

Voor alle motieven ten aanzien van de beloning en zekerheid geldt dat meer dan de helft van de advocaten aangeeft dat ze 'erg' of een 'beetje relevant' zijn voor hun werk binnen het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand. Zekerheid van betaling wordt binnen deze categorie het vaakst aangemerkt als erg relevante drijfveer, en staat daarmee op plaats dertien van de zesentwintig.

3.3.5 Extrinsieke motieven

Figuur 9: Extrinsieke motieven (n=402)

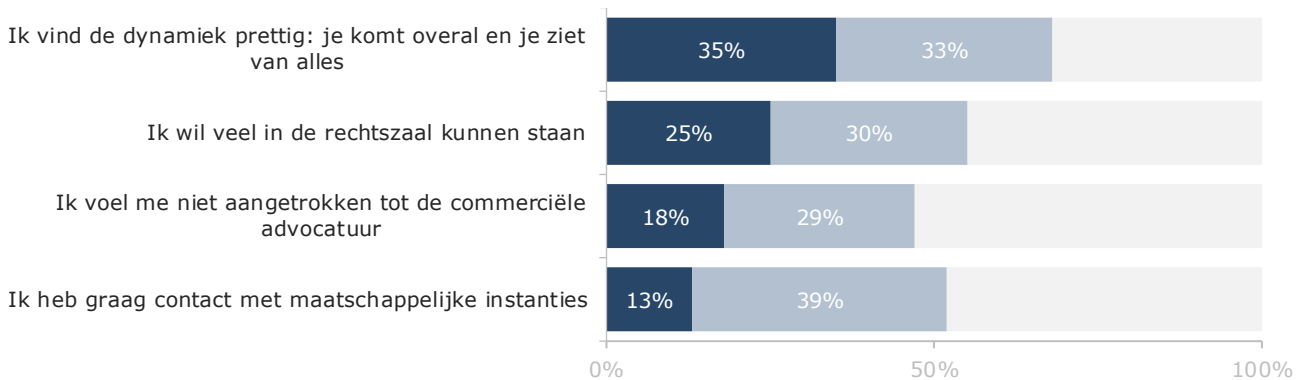

De extrinsieke motieven refereren aan een feitelijke situatie waar de advocaat geen invloed op heeft, en niet aan de beleving van de advocaat. In die zin zijn zij anders dan de overige motieven. Toch is ook hier gevraagd naar de relevantie (en niet naar de feitelijke situatie zelf), omdat de aanwezigheid van een extrinsiek motief een ander (intrinsiek) motief niet per definitie uitsluit.

Meer dan de helft van de sociaal advocaten geeft aan dat het in hun overweging om op toevoegingsbasis te werken in enige mate meeweegt dat zij hiertoe genoodzaakt zijn vanwege hun specialisatie. Afgemeten aan het aandeel dat 'erg relevant' koos, staat dit extrinsieke motief op plek tien (van de zesentwintig) van meest genoemde motieven. Relatief weinig sociaal advocaten geven aan dat het feit dat zij genoodzaakt zijn om op toevoegingsbasis te werken vanwege het kantoor waar zij werkzaam zijn een relevante drijfveer is om deel te nemen aan het stelsel. Deze drijfveer staat op plek drieëntwintig van de zesentwintig.

3.3.6 Motieven ten aanzien van werkbeleving

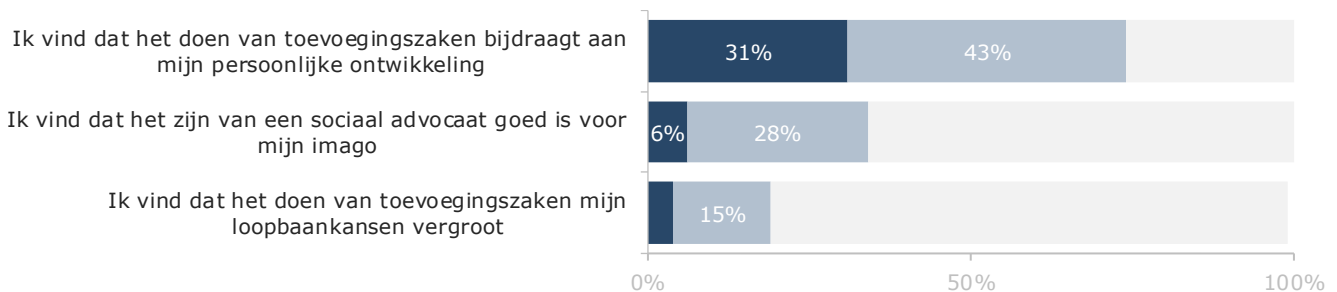
Figuur 10: Motieven ten aanzien van werkbeleving (n=402)

Ruim een derde van de advocaten geeft aan dat de dynamiek binnen hun werk een erg relevante drijfveer is. Ook het in de rechtszaal kunnen staan wordt in een kwart van de gevallen als 'erg relevant' aangemerkt. De motieven binnen de categorie werkbeleving staan respectievelijk op plek negen, achttien, tweeëntwintig en vierentwintig van de zesentwintig.

3.3.7 Motieven ten aanzien van groeimogelijkheden

Figuur 11: Motieven ten aanzien van groeimogelijkheden (n=402)

Binnen de categorie groeimogelijkheden is de frequentie waarmee de drijfveer ten aanzien van de persoonlijke ontwikkeling als '(erg) relevant' wordt aangemerkt opvallend ten opzichte van de rest van de categorie. De drijfveren die zien op een goed imago en het vergroten van loopbaankansen komen op de laatste plaatsen van alle drijfveren en motieven.

3.3.8 Tussenconclusie motieven

Met voorgaande resultaten over de relevantie van drijfveren en motieven kan *deelvraag 1*, 'Welke motieven en drijfveren zijn relevant voor advocaten bij het werk op toevoegingsbasis?', worden beantwoord. Met name maatschappelijke en ideële motieven worden vaak als 'erg relevant' aangemerkt door sociaal

advocaten. Het recht op toegang tot een advocaat, het helpen van mensen, in het bijzonder on- en minvermogende burgers, het leveren van een maatschappelijke bijdrage en het aanpakken van maatschappelijk onrecht drijft advocaten bij de uitoefening van hun werk op toevoegingsbasis. Interesse in het soort zaken en materie en het directe contact met cliënten zijn daarbij ook zeker van belang.

De drijfveren die zien op een goed imago en het vergroten van loopbaankansen door het werken als sociaal advocaat worden veruit het minst als relevant benoemd.

3.4 Beïnvloedende factoren

Om *deelvraag 2* te kunnen beantwoorden gaat dit onderzoek in op factoren die de voortzetting van de deelname van sociaal advocaten aan het stelsel kunnen beïnvloeden.

3.4.1 Voortzetting deelname stelsel

Sociaal advocaten zijn gevraagd naar factoren die een rol spelen bij hun afweging om al dan niet op toevoegingsbasis te blijven werken. Anders dan de eerder besproken drijfveren en motieven, geeft de analyse van deze resultaten ook inzicht in eventuele belemmeringen en verbeterkansen die sociaal advocaten ervaren bij (de voortzetting van) hun werk op toevoegingsbasis. Onderstaande analyse bespreekt de meest genoemde factoren.

3.4.1.1 Financiële factor

De meest genoemde factor die een rol speelt bij de afweging om al dan niet op toevoegingsbasis te blijven werken is financieel van aard. Ruim de helft van de advocaten geeft aan dat de vergoeding en het daarmee te realiseren inkomen een rol speelt. Sociaal advocaten geven veelal aan dat de vergoedingen te laag zijn om een goed inkomen te kunnen genereren en dat dit moet veranderen om te waarborgen dat advocaten werkzaam blijven binnen het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand.

“Het wordt steeds lastiger om een goed inkomen te genereren op basis van alleen toevoegingen. Het is heel erg hard werken en naar mate je ouder wordt hoe lastiger het soms is om dit te combineren met het gezin en een goede balans in het leven.”

“Vergoedingen zijn niet kostendekkend. Op toevoegingsbasis bijstand verlenen is keihard werken voor weinig geld en dat is niet lang vol te houden.”

“Ik vind het niet erg om full time te werken, maar dat moet wel blijven lonen. Ik verwacht geen salaris, zoals bij een commercieel advocatenkantoor, maar het moet wel leuk blijven. Daarom hoop ik dat de vergoedingen vanuit de Raad voor Rechtsbijstand het mogelijk blijven houden om met hard werken een prima salaris over te houden.”

Een aantal sociaal advocaten geeft anderzijds aan dat het werken op toevoegingsbasis zorgt voor zekerheid van betaling. Deze advocaten ervaren hierdoor meer zekerheid bij toevoegingszaken dan bij betaalde zaken.

3.4.1.2 Factor werkbeleving

Veel van de bevroegde sociaal advocaten zijn onder meer werkzaam binnen een rechtsgebied waar het werken op toevoegingsbasis noodzakelijk is (65%⁴). Bij bijvoorbeeld strafzaken, Wvvgz-zaken of asielzaken is het lastig om een praktijk te voeren zonder toevoegingszaken. Volgens sociaal advocaten is dit dan ook een factor die een rol speelt bij de afweging om al dan niet op toevoegingsbasis te blijven werken.

“Werkzaam in strafrecht en gelet op verstrekte lasten is dat vaak op toevoeging (al kan de overheid die kosten bij personen met voldoende draagkracht wel later verhalen), mocht er niet langer voldoende inkomen mee te vergaren zijn is dat voor mij reden om te stoppen met werken op toevoegingsbasis.”

“Binnen het asielrecht kan het bijna niet anders. Voor mijn andere rechtsgebieden: ik wil graag mensen met een minder goede uitgangspositie en minder mogelijkheden bijstaan.”

Advocaten noemen ook de doelgroep als factor die mogelijk invloed heeft op hun deelname aan het stelsel. Volgens de advocaten vergt het type cliënten (on- en minvermogende burgers) meer aandacht en tijd, hetgeen vaak niet in verhouding staat tot de vergoeding.

“Het type cliënten vraagt doorgaans veel tijd en de vergoeding is daarmee niet in verhouding tot de tijd die een zaak op toevoegingsbasis kost. Als er geen wezenlijke verbeteringen in de vergoedingen komen, zal ik steeds minder toevoegingen gaan doen.”

Sociaal advocaten ervaren een hoge werkdruk. De werkdruk is een factor die meespeelt bij de afweging om in de toekomst werkzaam te blijven binnen het stelsel. Advocaten noemen verschillende oorzaken van de ervaren hoge werkdruk: de zaken kunnen omvangrijk en bewerkelijk zijn; on- en minvermogende rechtzoekende vragen relatief meer aandacht; en door een lage vergoeding moeten er veel zaken worden gedaan om voldoende inkomen te verwerven.

“De totale workload: als die te groot wordt, dan is de kans dat ik kies om enkel betalende (zakelijke) cliënten bij te staan aanwezig.”

“Als de druk vanuit de maatschappij en vanuit de cliënten blijft toenemen en zaken steeds zwaarder en complexer worden maar de vergoedingen niet verder stijgen, dan stop ik.”

⁴ Zie paragraaf 3.3.5.

3.4.1.3 Factor ideële overtuigingen

Zoals eerder naar voren kwam, wegen maatschappelijke en ideële motieven zwaar voor sociaal advocaten. Het recht op (toegang tot) een advocaat, het bijdragen aan een rechtvaardige samenleving, en het ervaren van een maatschappelijke plicht worden genoemd als factoren die een rol spelen bij de afweging om al dan niet op toevoegingsbasis te blijven werken.

“Voor mij is het werken op toevoegingsbasis een bewuste keuze, gedreven door mijn passie voor dit vak, en door mijn overtuiging dat rechtsbijstandverlening (met name op sociale basis!) c.q. rechtshulp een fundamenteel recht is dat voor iedereen toegankelijk moet zijn, ongeacht hun financiële situatie. Mijn waarden en normen, zoals rechtvaardigheid, gelijkwaardigheid en menselijke waardigheid, vormen de basis van mijn werk. Het geeft mij voldoening om mensen te kunnen helpen die in een kwetsbare positie verkeren, en om bij te dragen aan een rechtvaardiger samenleving binnen de (democratische) kaders van de rechtstaat. Uiteraard speelt praktische haalbaarheid een rol, maar mijn ideële motivatie en de wens om écht iets te betekenen voor anderen staan voorop.”

“De mogelijkheid om een huis te kopen/genoeg middelen in het algemeen te vergaren kan ervoor zorgen dat ik stop met de sociale advocatuur. De afweging dat ik daadwerkelijk mensen help is een afweging om ondanks slecht betaald te worden op toevoegingsbasis te blijven werken.”

“Het gaat niet om mij; ik had gestudeerd voor de commerciële advocatuur. Door het lot geraakt in de sociale advocatuur. Nu wil ik niet anders.

Door de jaren heen is het belangen behartigen van de sociaal zwakkeren tegen de overheid en het bedrijfsleven [...] mijn doel in het leven geworden. Ook de toenemende ongelijke behandeling van mensen van buitenlandse komaf, andere geaardheid, die openlijk gediscrimineerd worden. Ik ben geen politicus, maar op deze manier vecht ik tegen onrechtvaardigheid. Gefinancierde rechtsbijstand moet blijven en de Raad voor Rechtsbijstand moet een sterkere lobby hiervoor opzetten.”

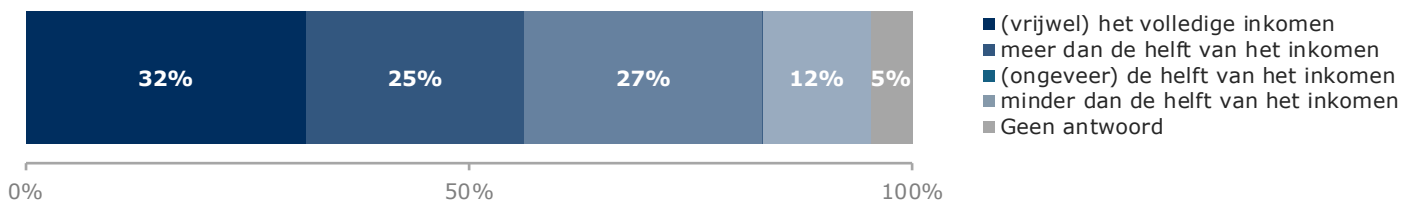

3.4.2 Aandeel en invloed kostwinnerschap sociaal advocaten

Sociaal advocaten is gevraagd in welke mate zij kostwinner zijn en of hun mate van kostwinnerschap invloed heeft op hun deelname aan het stelsel.

Figuur 12: Aandeel kostwinnerschap (n=402)

De meeste sociaal advocaten (84%) zijn voor (ongeveer) de helft of meer van het inkomen verantwoordelijk. Een kleine groep (12%) verzorgt minder dan de helft van het inkomen.

Figuur 13: Invloed kostwinnerschap op deelname stelsel (n=402)

Veel sociaal advocaten (73%) geven aan dat hun mate van kostwinnerschap geen invloed heeft op hun deelname aan het stelsel. Een kleiner deel (18%) geeft aan dat de mate van kostwinnerschap wel degelijk invloed heeft op hun deelname aan het stelsel. Deze laatste groep advocaten is gevraagd de invloed van hun mate van kostwinnerschap op hun deelname aan het stelsel toe te lichten. Deze toelichtingen zijn per categorie kostwinnerschap geanalyseerd. Hieronder zijn de meest voorkomende overwegingen benoemd en middels quotes geïllustreerd.

3.4.2.1 Categorie 'Ik verzorg (vrijwel) het volledige inkomen'

Sociaal advocaten die (vrijwel) het volledige inkomen verzorgen geven aan dat hun mate van kostwinnerschap met name invloed heeft op de verhouding toevoegings- en betalende zaken die zij doen.

"Toevoegingen betalen weinig, dus hoe groter mijn mate van kostwinnerschap, hoe minder toevoegingszaken ik kan doen."

Ook geven advocaten die (vrijwel) het volledige inkomen verzorgen aan dat een beperkt verdienvermogen binnen het stelsel er mogelijk toe leidt dat zij in de toekomst uit het stelsel stappen.

“Als ik niet meer rond kan komen, moet ik overwegen iets anders te gaan doen. Dat is ongeveer 7/8 jaar geleden het geval geweest. Na de herijking van de punten ging het weer beter en nu merk je weer dat het weer minder gaat.”

Tevens geven met name advocaten in deze categorie van kostwinnerschap aan dat zij bij het aannemen van nieuwe zaken soms genoodzaakt zijn te selecteren op betaalde zaken of eenvoudigere toevoegingszaken.

“Bij mij moet de schoorsteen ook roken. Ik heb twee kinderen om voor te zorgen. Tegelijkertijd merk ik dat het aantal advocaten dat werkt op toevoegingsbasis zienderogen afneemt. Waardoor de verhouding in het aanbod van toevoegings- en betalende zaken uit balans raakt. Ik heb ook betalende zaken nodig om rond te komen. Waardoor ik eigenlijk moet gaan selecteren bij aanvang op toevoeging of betalend. Principieel stuit mij dat echter tegen de borst. Tegelijkertijd vind ik deze ontwikkeling (minder sociale advocatuur) ook zeer zorgelijk en vind ik niet dat ik daar de dupe van moet zijn.”

3.4.2.2 Categorie 'Ik verzorg meer dan de helft van het inkomen'

Sociaal advocaten die meer dan de helft van het inkomen verzorgen, geven - net als in de categorie 'Ik verzorg (vrijwel) het volledige inkomen' - aan dat hun mate van kostwinnerschap met name invloed heeft op de verhouding toevoegings- en betalende zaken die zij doen.

“Als ik een rijke partner had, kon ik meer mensen op toevoeging bijstaan. De toevoegingsvergoedingen dekken omdat het aantal beschikbare uren veel te laag is alleen de kantoorkosten en het secretariaat. Ik kan dan ook maar beperkt op toevoeging werken. Ik zou heel graag veel meer op toevoeging werken of daar iemand voor aannemen. Dat kan echter niet, omdat we als kantoor op vrijwel iedere toevoeging verlies lijden. Het is dus een principekwestie. Maar daar zijn alle mensen die we moeten afwijzen, niet mee geholpen.”

“Ik doe minder zaken op gefinancierde rechtsbijstand, omdat ik anders onvoldoende inkomen heb.”

Ook deze advocaten geven aan dat een beperkt verdienvermogen binnen het stelsel er mogelijk toe leidt dat zij in de toekomst uit het stelsel stappen.

“Het moet uit de lengte of uit de breedte. Als mijn inkomen onvoldoende mee stijgt met de kosten van levensonderhoud, dan heb ik geen andere mogelijkheid dan buiten de advocatuur mijn inkomen te gaan verwerven.”

3.4.2.3 *Categorie 'Ik verzorg (ongeveer) de helft van het inkomen'*

Advocaten die (ongeveer) de helft van het inkomen verzorgen, zijn meer verdeeld over de invloed die hun mate van kostwinnerschap heeft op hun deelname aan het stelsel. Deze advocaten geven aan dat als zij volledig kostwinner zouden zijn, dit een reden zou zijn om minder op toevoegingsbasis te werken. Ze geven ook aan dat het feit dat zij niet alleen verantwoordelijk zijn voor het inkomen, het mogelijk maakt om op toevoegingsbasis te werken.

“Als ik enkel kostwinner zou zijn, zou ik kiezen voor een meer betalende praktijk.”

3.4.2.4 *Categorie 'Ik verzorg minder dan de helft van het inkomen'*

Bij advocaten die minder dan de helft van het inkomen verzorgen, komt sterk naar voren dat het inkomen van hun partner het voor hen mogelijk maakt om op toevoegingsbasis te werken.

“Als mijn man niet genoeg zou verdienen, zou mijn inkomen o.b.v. gesubsidieerde rechtsbijstand niet genoeg zijn om een gezin van te onderhouden.”

“Ik kan het me permitteren omdat mijn partner meer verdient en mijn kosten redelijk laag zijn. Als ik een huis zou willen kopen en onze kosten worden hoger, moet ik misschien overwegen om de sociale advocatuur te verlaten.”

Ook komt bij deze groep advocaten duidelijk naar voren dat als zij wél kostwinner zouden zijn, zij minder of niet meer op toevoegingsbasis zouden werken.

“Als ik kostwinner zou zijn, dan zou ik het als sociaal advocaat financieel niet kunnen redden.”

“Anders had ik er niet aan deelgenomen omdat het onvoldoende is om daarmee de kosten in huishouden te dragen.”

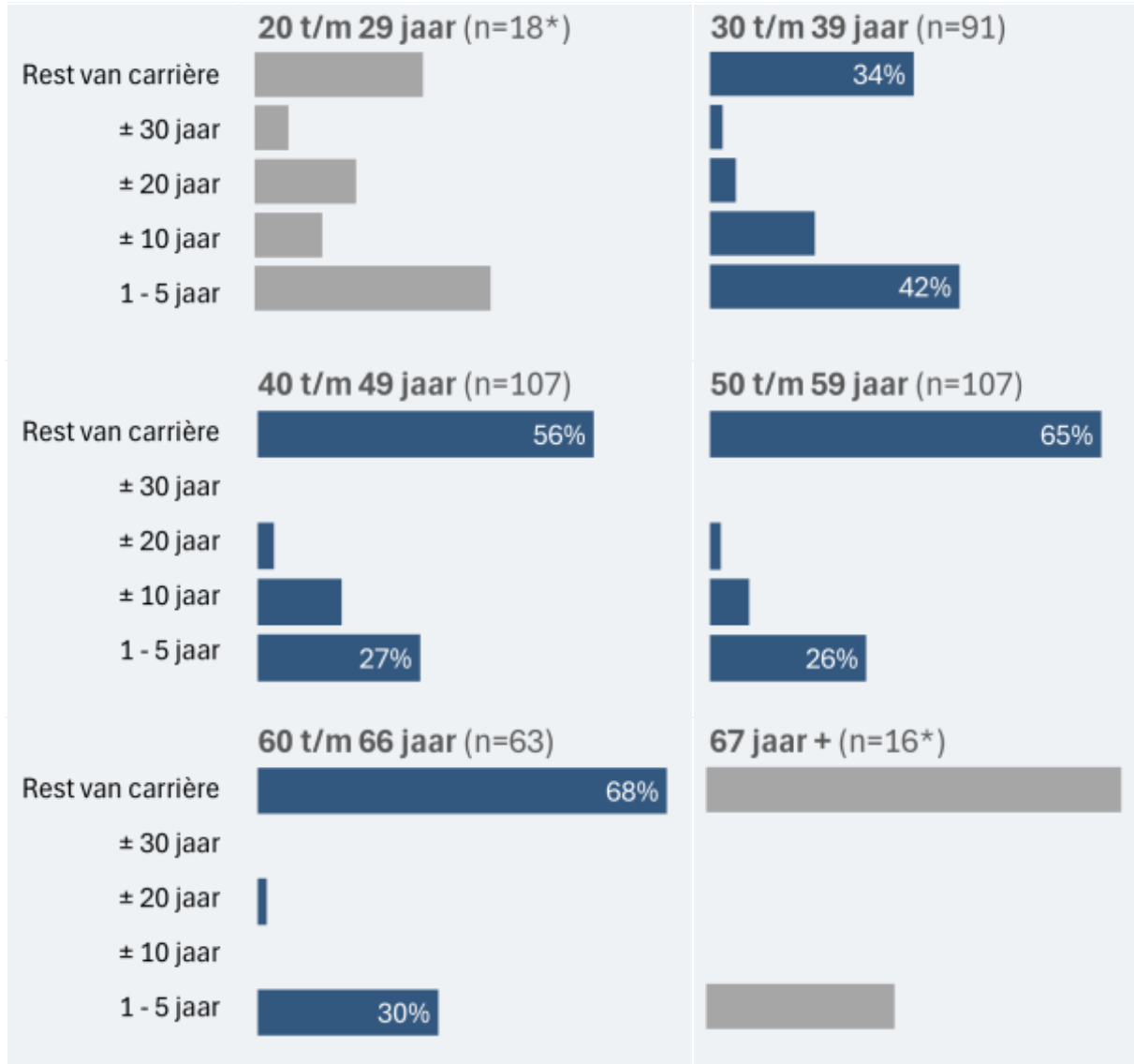

3.4.3 Toekomst als sociaal advocaat

Advocaten is gevraagd hoelang zij verwachten binnen het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand werkzaam te blijven.

Figuur 14: Verwachting deelname stelsel per leeftijdscategorie

* Bij de leeftijdscategorieën 20 t/m 29 en 67 jaar en ouder is de respons onvoldoende voor een betrouwbare weergave

Iets minder dan de helft van de advocaten van 20 tot en met 39 jaar (n=109) verwacht nog één tot vijf jaar op toevoegingsbasis te werken. Mogelijk verlaat een substantieel deel van jonge advocaten het stelsel dus binnen één tot vijf jaar. In het arbeidsmarktonderzoek van Panteia⁵ kwam al eerder een vergelijkbaar beeld naar voren. Er is echter ook een behoorlijke groep jonge advocaten in dit onderzoek die verwacht

⁵ De arbeidsmarkt voor de Sociale Advocatuur, Zoetermeer: Panteia 2022, p. 7.

hun gehele carrière als sociaal advocaat werkzaam te blijven. Bij de leeftijdscategorie 30 tot en met 39 is dat 34%.

Bij de analyse van de open antwoorden komt naar voren dat, over de verschillende vragen heen, enkele keren wordt genoemd dat levensgebeurtenissen mogelijk invloed hebben op de deelname aan het stelsel. Met name het kopen van een huis of het stichten van een gezin worden genoemd. Advocaten geven aan dat zij bij de verwachting of realisatie van deze levensgebeurtenissen het stelsel zullen verlaten vanwege het beperkte verdienvermogen, of dat het beperkte verdienvermogen hen juist tegenhoudt deze levensgebeurtenissen te verwezenlijken. Dit geeft een mogelijke verklaring voor het feit dat jonge sociaal advocaten het vak relatief snel verlaten.^{6,7}

Oudere sociaal advocaten verwachten vaker de rest van hun carrière werkzaam te zijn binnen de sociale advocatuur. Bij sociaal advocaten boven de 40 verwacht een derde nog een tot vijf jaar werkzaam te zijn. Deze groep is kleiner dan bij de jonge advocaten, maar toch substantieel.

3.4.4 Tussenconclusie beïnvloedende factoren

Met voorgaande onderzoeksresultaten kan *deelvraag 2, 'Zijn er andere factoren die invloed hebben op hun deelname aan het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand?'*, worden beantwoord.

De meeste sociaal advocaten (84%) dragen voor de helft of meer bij aan het (gezins)inkomen. Een kleiner percentage (12%) is voor minder dan de helft van het inkomen verantwoordelijk. Voor de meerderheid heeft het kostwinnerschap geen directe invloed op hun deelname aan het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand. 18% van de sociaal advocaten geeft echter aan dat het wel degelijk een rol speelt, vooral als het gaat om de balans tussen betalende en gesubsidieerde zaken, de keuze om al dan niet doorte gaan met het werken op toevoegingsbasis vanwege een beperkt verdienvermogen, en de noodzaak om selectiever te zijn in het soort zaken dat wordt aangenomen.

Voor sociaal advocaten die minder dan de helft van het inkomen verzorgen, speelt het inkomen van de partner een belangrijke rol, wat hen in staat stelt om meer op vrijwillige basis te werken.

Daarnaast blijkt dat financiële factoren een belangrijke rol spelen voor sociaal advocaten bij de voortzetting van hun werk op toevoegingsbasis. Veel sociaal advocaten geven aan dat de huidige vergoedingen te laag zijn om een stabiel inkomen te waarborgen, wat hen ertoe zou kunnen aanzetten om hun deelname te heroverwegen. Ook werkinhoudelijke aspecten, zoals het type cliënt en de ervaren werkdruk, dragen bij aan de beslissing om al dan niet door te gaan met het werk binnen het stelsel. Het recht op (toegang tot) een advocaat, het bijdragen aan een rechtvaardige samenleving en de maatschappelijke plicht die zij voelen, worden genoemd als belangrijke ideële factoren die een rol spelen bij de afweging om al dan niet op toevoegingsbasis te blijven werken.

Samenvattend zijn er verschillende factoren, zowel financieel, inhoudelijk als ideëel, die de deelname van sociaal advocaten aan het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand beïnvloeden, waarbij financiële beloning en verdienvermogen een sleutelrol spelen.

---

⁶ *Jonge sociaal advocaten verlaten steeds vaker het vak. Dreigend tekort voor meest kwetsbare mensen*, Kenniscentrum stelsel gesubsidieerde rechtsbijstand (6 juni 2024), Den Bosch: Raad voor Rechtsbijstand 2024, rvr.org@16678/jonge-sociaal-advocaten-verlaten-steeds/.

⁷ In eerder onderzoek van het Kenniscentrum naar de subsidieregeling ten aanzien van de beroepsopleiding sociale advocatuur kwam dit reeds naar voren (zie D. van den Berg, J. Delhaas & T. Derksen, *Van potentieel naar praktijk. Een evaluatieonderzoek naar de subsidieregeling beroepsopleiding sociale advocatuur*, Den Bosch: Kenniscentrum Stelsel Gesubsidieerde Rechtsbijstand 2024, p. 20) en in het onderzoek van Panteia werd eenzelfde beeld geschetst (*De arbeidsmarkt voor de Sociale Advocatuur*, Zoetermeer: Panteia 2022, p. 74).

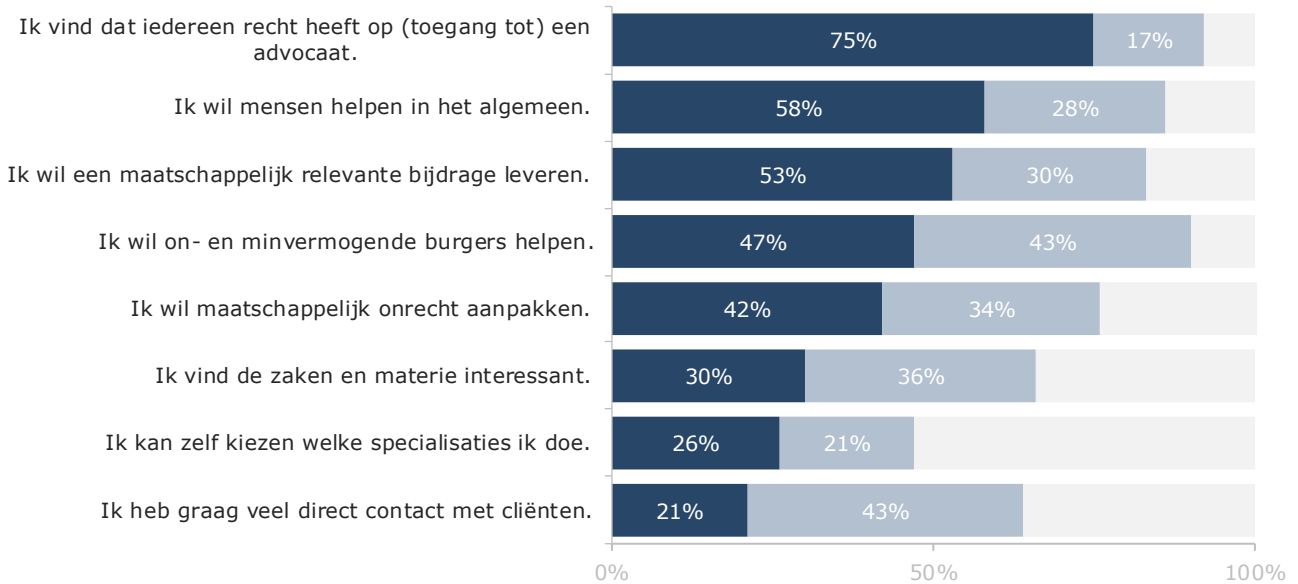

3.5 Ingeschreven advocaten zonder toevoegingen

Deze paragraaf beschrijft de motieven en drijfveren van advocaten aan wie in 2023 geen toevoegingen zijn afgegeven. Deze advocaten lijken niet of beperkt actief te zijn binnen het stelsel. Er is onderzocht of deze advocaten andere motieven en drijfveren hebben dan de rest van de populatie.

3.5.1 Top acht: meest genoemde motieven en drijfveren

Figuur 15: Top acht meest genoemde relevante drijfveren onder ingeschreven advocaten zonder toevoeging (n=53)

De top acht van meest genoemde drijfveren (zie *Figuur 15*) geeft bij deze groep nagenoeg hetzelfde beeld als bij de advocaten met toevoegingen. Wat wel opvalt is dat de advocaten die geen toevoegingen doen de drijfveren en motieven minder vaak lijken te benoemen als 'erg relevant' dan de advocaten die wel toevoegingen doen. Advocaten die geen toevoegingen doen lijken gedreven te worden door dezelfde motieven. Vanwege de beperkte omvang van de groep advocaten zonder toevoegingen (n=53) kunnen echter nog geen harde conclusies worden getrokken over hun drijfveren.

3.5.2 Beïnvloedende factoren – voortzetting deelname stelsel

Ook de groep advocaten aan wie geen toevoegingen zijn afgegeven in 2023 is gevraagd naar factoren die een rol spelen bij hun afweging om al dan niet op toevoegingsbasis te blijven werken. De drie meest genoemde factoren zijn dezelfde als die van advocaten aan wie toevoegingen zijn afgegeven in 2023, namelijk: financiële factoren; factoren die zien op werkbeleving en ideële factoren. De mate waarin deze factoren zijn genoemd door deze groep advocaten is echter net anders. Financiële factoren spelen bij deze advocaten een minder grote rol. Bij deze groep advocaten worden financiële en ideële factoren - als de twee grootste categorieën - vrijwel even vaak genoemd.

4 Conclusie

De resultaten van dit onderzoek bieden inzicht in de drijfveren en motieven van advocaten die werkzaam zijn binnen het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand. De meest genoemde drijfveren zijn ideëel van aard, waarbij bijdragen aan een rechtvaardige samenleving, het helpen van kwetsbare groepen, en maatschappelijke betrokkenheid centraal staan. Dit benadrukt de sterke rol van de intrinsieke motivatie van advocaten om op toevoegingsbasis te werken. Het werk zelf, met name het directe contact met cliënten en de inhoud van de zaken, is voor veel sociaal advocaten eveneens een belangrijke drijfveer.

Financiële factoren spelen ook een belangrijke rol in de afweging om al dan niet te blijven werken binnen het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand. De meerderheid van de sociaal advocaten levert een substantiële bijdrage aan het (gezins)inkomen, tegelijkertijd geeft een aanzienlijk deel van de sociaal advocaten aan een beperkt verdienvermogen te hebben. Sommige sociaal advocaten geven aan dat dit hen ertoe kan aanzetten om hun deelname aan het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand te heroverwegen. Hierbij spelen de ervaren hoge werkdruk en het type cliënten waarmee advocaten werken binnen het stelsel ook een rol.

Concluderend zijn de drijfveren van sociaal advocaten bij hun werk binnen het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand een samenspel van ideële overtuigingen en praktische overwegingen. De bevindingen uit dit onderzoek sluiten aan bij eerdere inzichten uit het arbeidsmarktonderzoek van Panteia.⁸ Dit geheel aan factoren dient in acht te worden genomen bij de waarborging van een duurzaam aanbod van gesubsidieerde rechtsbijstand en een toekomstbestendig stelsel.

---

⁸ *De arbeidsmarkt voor de Sociale Advocatuur*, Zoetermeer: Panteia 2022.

Bijlagen

Bijlage I   Tabel A: Responsanalyse

Bijlage II   Figuur B: Totaaloverzicht drijfveren en motieven

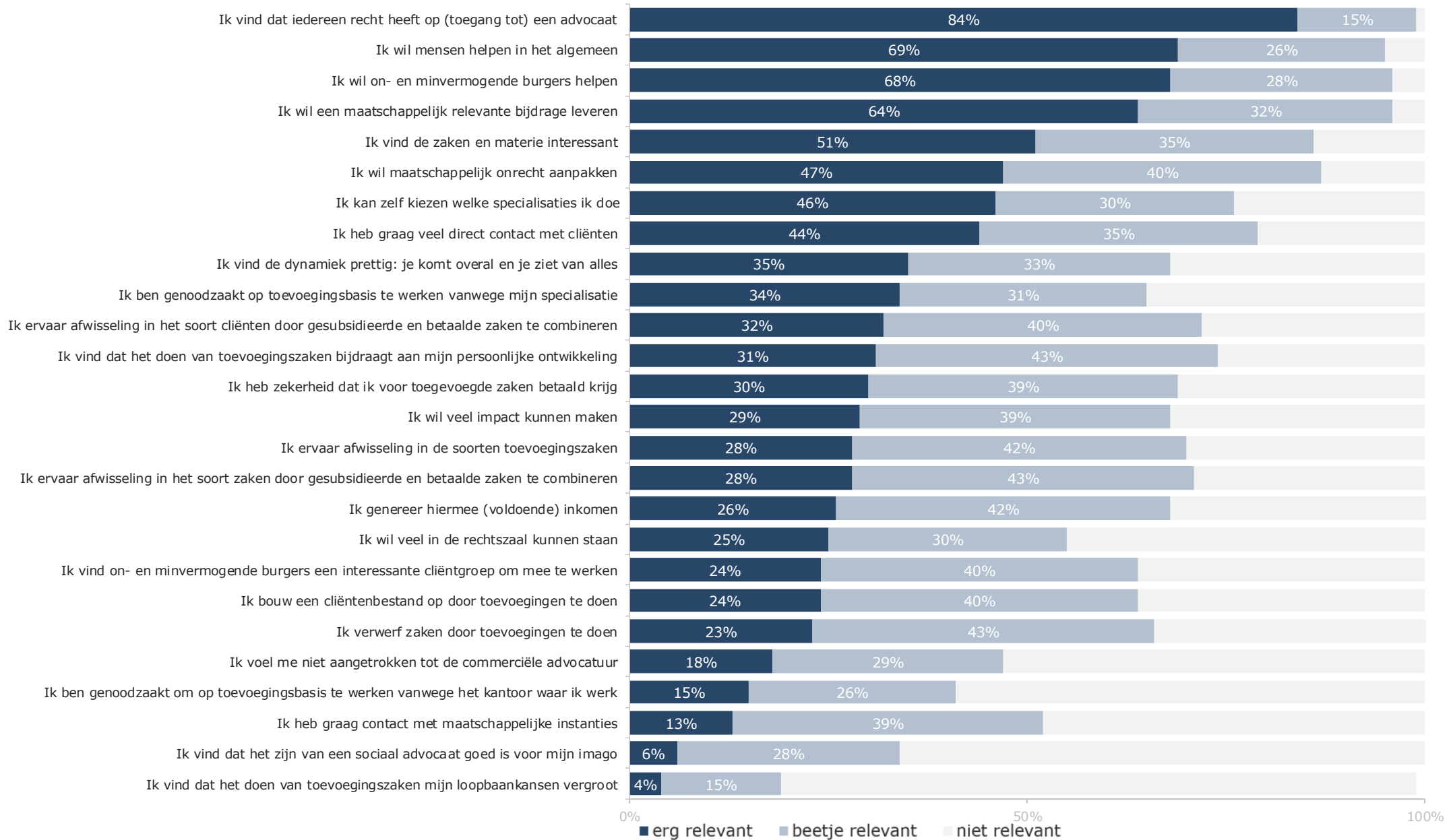

Tabel A: Responsanalyse

Variabelen	N (totale populatie)	Percentage (%)	n (respons)	Percentage (%)
<i>Leeftijd</i>				
20 tot 30	395	5,3	18	4,5
30 tot 40	1554	20,9	84	20,9
40 tot 50	2078	28	111	27,6
50 tot 60	1883	25,4	111	27,6
60 tot 70	1253	16,9	70	17,4
70 tot 80	237	3,2	8	2,0
80 en ouder	21	0,3	0	0
<i>Hoofdrechtsgebied</i>				
Bestuursrecht	259	3,5	19	4,7
Civilrecht	2223	30	162	40,3
Strafrecht	748	10,1	160	39,8
Meerdere specialisaties	2398	32,3	23	5,7
Geen specialisatie	1793	24,2	38	9,5
<i>Kantoor grootte</i>				
1	2209	29,8	134	33,3
2 tot 5	2214	29,8	151	37,6
5 tot 10	1597	21,5	86	21,4
10 tot 25	1058	14,3	31	7,7
25 tot 50	226	3	0	0
50 tot 100	67	0,9	0	0
100 en meer	50	0,7	0	0
<i>Arrondissement</i>				
Amsterdam	1258	17	64	15,9
Den Haag	815	11	44	10,9
Gelderland	538	7,2	33	8,2
Limburg	497	6,7	27	6,7
Midden-Nederland	865	11,7	57	14,2
Noord-Holland	543	7,3	30	7,5
Noord-Nederland	496	6,7	30	7,5
Oost-Brabant	557	7,5	26	6,5
Overijssel	375	5,1	8	2,0
Rotterdam	828	11,2	44	10,9
Zeeland-West-Brabant	647	8,7	39	9,7
<i>Aantal toevoegingen in 2023</i>				
1 tot 14	1549	28,2	102	25,4
15 tot 24	474	8,6	35	8,7
25 tot 49	910	16,6	72	17,9
50 tot 99	1194	21,8	92	22,9
100 tot 249	1218	22,2	96	23,9
250 en meer	144	2,6	5	1,2
<i>Aantal toevoegingen in 2023</i>				
0	1930	100	53	100

Figuur B: Totaaloverzicht drijfveren en motieven advocaten met toevoegingen (n=402)

kenniscentrum
stelsel gesubsidieerde rechtsbijstand

Contact

kenniscentrum@rvr.org